

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ
ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного
університету

Випуск 23

Рівне – 2012

Збірник наукових праць

«Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.
Випуск 23. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет,
2012. – 690 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, к.і.н., професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, к.і.н., професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, д.і.н., професор (м. Рівне).

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій Миколайович, к.і.н., доцент (м. Рівне).

Члени редколегії:

Жилюк Сергій Іванович, д.і.н., професор (м. Острог); **Киридон Алла Миколаївна**, д.і.н., професор (м. Київ); **Степанков Валерій Степанович**, д.і.н., професор (м. Кам'янець-Подільський); **Стоколос Надія Георгіївна**, д.і.н., професор (м. Рівне); **Фісанов Володимир Петрович**, д.і.н., професор (м. Чернівці); **Чухліб Тарас Васильович**, д.і.н. (м. Київ); **Швецова-Водка Галина Миколаївна**, д.і.н., професор (м. Рівне); **Шугасва Людмила Михайлівна**, д.ф.н., професор (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 квітня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 10 від 24 травня 2012 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12, РДГУ

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2012

54. Нічик В. Культура і церковна діяльність П.Могили та процес національного відродження України / В.М.Нічик // Церква і національне відродження. - Київ, 1993.
55. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України / В.М.Нічик. - Київ, 1997.
56. Огієнко І. Українська церква / І.Огієнко. - Прага, 1942. - Т.1.
57. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви, т. 1-2 / І.Огієнко. - К.: Україна, 1993.
58. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і - поч. 90-х рр.) / П. П. Панченко. - К.: Ін-т історії АН України, 1993. - 50 с.
59. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / П.П.Панченко. - К.: Український Центр духовної культури, 2003.- 102с.
60. Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція / І.Паславський. - Львів, 1997.
61. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України: Частина друга / В.Пащенко. - Полтава : Полтава, 2001. - 736 с.
62. Пащенко В. Греко-католики України від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів / В. Пащенко. - Полтава, 2002. - 590 с.
63. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 - початку 1990-х рр. / В.Пащенко. - Полтава : АСМІ, 2005. - 631 с.
64. Православне Полісся: Періодичне видання Рівненської єпархії Української Православної церкви: Рівне, 1998-2011.
65. Православ'я: український вимір. Навчальний посібник / За ред. П.Ю.Сауха. - К.: 2008. - С.35 -38.
66. Рівненська єпархія: Видання Рівненської єпархії Української Православної церкви. - Рівне, 2003-2009.
67. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): монографія / Надія Стоколос – Рівне: РІС КСУ - ППФ «Ліста-М», 2003. - 480 с.
68. Шугасва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації / Шугасва Л.М.: Монографія. - Рівне, 2007. - 320 с.
69. Яковенко Н. Українська шляхта кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М.Яковенко. - К.: Наук. думка, 1993. - 416с.
70. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко - К., 1997.

ДК 94: 325 (438)+(477.81/.82) «18/19»

О. Шмид

ПОЛЯКИ НА ВОЛИНІ: ПОМІЩИЦЬКО-СЕЛЯНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується проблема польської колонізації Волинської губернії. Відтворюється процес заселення регіону поміщиками та селянами польського походження, динаміка розвитку їх землеволодіння. Також аналізується еволюція політики царського уряду щодо волинських поляків у земельній сфері.

Ключові слова: колонізація, польське населення, землеволодіння, маєтки, національна політика, законодавство.

Шмид О.П. Поляки на Волині: помещичье-крестьянская колонизация XIX – начала XX вв. В статье исследуется проблема польской колонизации Волынской губернии. Воспроизводится процесс заселения региона помещиками и крестьянами польского происхождения, динамика развития их землевладения. Также анализируется эволюция политики царского правительства относительно волынских поляков в земельной сфере.

Ключевые слова: колонизация, польское население, землевладение, имения, национальная политика, законодательство.

Shmyd O.P. The Polish in Volan: agrarian colonization of the XIX-th and beginning XX-th centuries. In this article deals the problem of Polish colonization of Volyn province. The process of settling the region by landlords and peasants of Poland origin and dynamics of development of their landownership is reproduced. Also it is analysed the evolution of politics of royalgovernment about Volyn polandmens in land sphere.

Key words: colonization, Polish population, landownership, estates, national politics, legislation.

Непростий історичний досвід українсько-польських міжетнічних відносин актуалізує необхідність дослідження їх сюжетів та пошук шляхів оптимізації взаємин між цими сусідніми народами. З огляду на це, безперечно важливим є вивчення процесу заселення та господарського освоєння українських земель поляками в різні історичні періоди. Оскільки в другій половині XIX – на початку XX століття на Волині була досить висока концентрація жителів польського походження, даний регіон в цьому плані викликає особливий інтерес. Разом з тим, проблематика польської колонізації Волинської губернії являється одним із найменш досліджених зрізів потужного колонізаційного руху, що розгорнувся тут після економічних реформ 1860-х років.

Друга половина XIX – початок XX ст. в Російській імперії протікали під знаком розвитку капіталістичних відносин, що зумовило сплеск інтересу до вивчення життя окремих регіонів держави. Наслідком зацікавлення внутрішніми проблемами стала поява ряду статистичних збірників та праць монографічного характеру під авторством царських чиновників, присвячених проблемам Південно-Західному краю та Волині зокрема. Серед досліджень імперського періоду особливо цінний матеріал щодо польської колонізації Волині міститься у роботах А. Рудченка [35], І. Полякова [32], та С. Каретнікова [17]. Історіографія радянського періоду виявилась досить небагатою на об'єктивні наукові розвідки з етнічної та соціально-економічної історії Волині. Роботи Г. Марахова [24], В. Наулка [26] С. Макарчука [23], та інших науковців не містили достатнього фактажу з історії поляків на території регіону.

Незалежна доба в історії України покликала до життя відродження краєзнавчого руху. Із розряду табу проблеми історії національних меншин

перетворюються на найбільш цікаві та дискусійні площини української історіографії. З-під пера І. Лісевича [21-22] та В. Палієнка [30] виходять праці, які розглядають процес заселення Волині поляками в контексті всієї етнічної території України. На межі XX та XXI ст. з'являються наукові дослідження О. Буравського [2-5], В. Надольської [25,52], П. Олешка [29], що безпосередньо присвячені історичному минулому Волині і містять значні масиви інформації про заселення регіону поляками та розвиток їхнього землеволодіння. Особливе місце в зарубіжній історіографії проблеми посіла «мала українська трилогія» французького історика Д. Бовуа [1], де проаналізована специфіка полько-українсько-російського співжиття в губерніях Правобережної України XIX – початку XX ст.

Дистанціюючись проблематикою висвітлення польської господарської колонізації Волині, автор окреслює наступні дослідницькі завдання статті:

- ідентифікувати причини переселення польського населення на Волинь з губерній Царства Польського;
- проаналізувати політику царизму в польському питанні та її вплив на перебіг колонізації;
- відтворити динаміку заселення краю поляками в період, що розглядається;
- визначити результати польського колонізаційного руху другої половини XIX – початку XX ст. у демографічній та земельній сфері.

Масове переселення поляків на Волинь бере свій початок ще з другої половини XVI ст., коли її землі згідно з умовами укладеної в 1569 р. Люблінської унії відійшли до складу Речі Посполитої. Король Сигізмунд Август дарував польським магнатам і шляхті на Волині грамоти на володіння великими земельними масивами. Таким чином створювалась економічна опора польської корони на приєднаних «східних кресах» [4; с.31]. У XVII–XVIII ст. поляків-переселенців постачали центральні райони Польщі, Мазовія і частково Мазурське Поозер'я [26; с.37]. Частина селянства та робітників польського походження їхала на Волинь через запрошення поляків-землевласників, що володіли маєтками на території губернії. Деякі польські селяни переселялись на Волинь, рятуючись від феодално-кріпосницького гніту в центральних регіонах Речі Посполитої [23; с.27]. Характерним типом поселення поляків на Волині була діаспора – розпорошене розселення їхніх етнорелігійних громад у межах українського етнічного масиву [26; с.36].

Польське населення активно заселяло Волинь і на початку XIX ст. Зокрема, царські укази від 1804 р. та 1817 р., заохочували переселення іноземного населення, зокрема й поляків, на землі губернії для інтенсифікації розвитку землеробства та промисловості [2; с.26].

Частка поляків у правобережних губерніях досягала в середині XIX ст. 6 %, всього населення, розподіляючись по окремих регіонах наступним

чином: на Волині поляки становили майже 10 % населення, Київщині – 5 %, Поділлі – 3 %. Місцями традиційного розселення польської людності були Новоград-Волинський (понад 15 % усього населення), Старокостянтинівський (15 %), Луцький (14 %), Кременецький (13,30 %) повіти Волинської губернії, Махновський повіт Київської губернії (11 %) та Балтський повіт Подільської губернії (6 %) [33; с.142].

Переселенський рух поляків, що не припинявся з часу включення регіону до складу Речі Посполитої, в другій половині XIX ст. зберіг свою динаміку та отримав додатковий поштовх завдяки формуванню нових економічних відносин.

Чільне місце серед польського населення, що мігрувало на територію Волинської губернії до середини XIX ст., посідали родовиті магнати, а після скасування кріпацтва – середня і дрібна шляхта, значний прошарок складали представники селянства, були також міщани, духовенство та військовослужбовці. Якщо в попередні історичні періоди географія виходу польських переселенців була представлена центральними районами Польщі, Мазовією і частково Мазурським Поозер'ям [27; с.37], то в другій половині XIX – на початку XX ст. більшість поляків, що переселялись на волинські землі, була уродженцями Царства Польського (Варшавської, Радомської, Калишської, та інших губерній, що складала Привіслінський край).

Польські селяни оселялись в губернії на правах чиншовиків, переважно у слободах, які мали своє самоврядування (старшин, суддів тощо). Наприклад, у слоб. Зеленицька Гута Житомирського повіту, що входила до маєтку графа Тишкевича, польські сім'ї поселились з 1870 р. Зокрема, родина Бачинських отримала на вічно-чиншових правах 12 дес. землі, за яку сплачувала чинш у розмірі 1,5 руб. за 1 дес. Земля являла собою суцільний ліс, за розкорчування якого Бачинські звільнялися від сплати чиншу протягом перших трьох років [9; арк.22]. У 1856 р. на землях маєтку поміщика І.Рибчинського в Рівненському повіті осіли поляки-міщани, уклали словесний договір про чиншове користування землею на 36 років, за яку сплачували чинш по 156 руб. на рік із слободи, могли користуватись сервітутами. Спочатку поляки отримали 146 дес. землі з можливістю розширювати земельні володіння шляхом вироблення чагарникових територій навколо слободи, в результаті у 1887 р. 21 сім'я вже обробляла 206 дес., а в 1894 р. – 327 дес. землі [10; арк.3–12].

Вибух другого польського повстання у 1863 р. звів нанівець сприятливу політичну та економічну ситуацію, що склалась для польських землевласників у середині XIX ст. Після поразки повстання російський уряд, як і після повстання 1831 р., вжив репресивних заходів щодо учасників виступів. 25 квітня 1863 р. Міністерство державного майна видало циркуляр про накладення секвестру (повне чи часткове відторгнення права на користування) на маєтки учасників польського

повстання [24; с.239], що започаткував майже півстолітню антипольську законодавчу кампанію російської влади. На місцевому рівні в продовження міністерського циркуляру вийшло розпорядження Волинського губернського управління «Про накладення заборони на маєтки осіб, причетних до повстання 1863 р.», датоване 3 жовтня 1864 р. Даний документ, що міститься у фонді Володимирського повітового суду ДАВО, дає можливість ознайомитися зі списком польських поміщиків Волинської губернії, що брали участь в заворушеннях 1863 р. Таких осіб офіційно нараховувалося в Луцькому повіті 46 чол., Володимир-Волинському – 29 чол., Рівненському – 11 чол, Дубенському – 8 чол., Ковельському – 4 чол. [7; арк.2].

Розпочалась тривала конфіскація польських маєтностей. Процес, що супроводжувався великою кількістю підкупів, зловживань та скандалів, розтягнувся в губерніях Правобережжя на 10 років (з квітня 1863 р. до травня 1873 р.). За офіційними даними російської влади, всього було конфісковано й продано 144 маєтки площею близько 150 тис. дес. [1; с.38]. Найбільше постраждало землеволодіння польських поміщиків Волині – тут було відібрано 78 маєтків. Насправді кількість конфіскованих володінь була значно вищою, оскільки маєтки подавались за прізвищами їх власників, а в деяких поміщиків було конфісковано по декілька маєтків. Крім позбавлення земельних володінь, поляків, що найбільш «відзначились» у подіях 1863 р., відправляли на заслання у віддалені губернії (В'ятську, Тамбовську, Саратовську, Оренбурзьку) [24; с.240].

Законодавчі обмеження 1860-х рр. щодо поляків поширювались переважно на поміщиків, натомість селяни польського походження зберігали можливість розширювати свої земельні володіння. Відповідно до царського указу від 25 серпня 1865 р., полякам, що були приписані до селянського стану, дозволялось брати в орендне користування землю в західних губерніях (не більше 60 дес. на сім'ю) на основі свідощів місцевих губернаторів про те, що дані особи справді займаються сільським господарством [52; s.142].

Для подальшого законодавчого обмеження діяльності польських землевласників Західного краю була створена Особлива комісія під головуванням князя П. Гагаріна [51; s.8]. Дана комісія зробила офіційний висновок, що «в дев'яти Західних губерніях на 10-ти мільйонне населення...існує порівняно досить мізерне за чисельністю польське населення. Населення це, більшість якого становлять поміщики і міщани, дає всьому краю характер польський і заважає іншому, не польському населенню, правильно розвиватись і користуватися на рівні з усіма підданими багатьма прийнятими Його Величністю реформами. Сила цього стану полягає в корпоративній замкнутості володіння нерухомим майном, яка не допускає прийняття до себе ніякої іншої національності, а особливо російської» [39; с.263]. Це формулювання відразу було взяте на озброєння

російськими чиновниками і до кінця століття неодноразово звучало в різних законодавчих актах, постановах та звітах.

Дана комісія розробила ряд заходів, спрямованих на підрив економічних позицій польських землевласників у західних губерніях Російської імперії, що були покладені в основу Указу Олександра II від 10 грудня 1865 р. «Про заборону особам польського походження знову купувати поміщицькі маєтки в дев'яти Західних губерніях», який частіше називають «Законом від 10 грудня 1865 р.». Положення закону забороняли особам польського походження набувати у власність поміщицькі маєтки в дев'яти Західних губерніях, крім успадкування за законом. Висланим із Західного краю власникам секвестрованих маєтків пропонувалось у дворічний термін продати свої маєтки росіянам, або обміняти їх на приватні маєтки в інших місцевостях імперії [44; арк.13–14].

Закон 10 грудня 1865 р. поширювався на 9 західних губерній російської держави, в тому числі й на польських землевласників Волинської губернії. Фактично даний акт вперше категорично розмежував поляків та росіян в праві набуття земельної власності та став одним із найбільш дієвих засобів економічної деполонізації / русифікації Правобережжя, певною мірою гальмуючи розвиток поміщицького землеволодіння поляків. Водночас у документах канцелярії імператора, що зберігаються в ДАРФ, відзначаються слабкі сторони даного акту, зокрема, збереження за поміщиками-поляками права купувати нерухомість у містах [11; арк.2].

При визначенні чисельності польського населення Волинської губернії в 60-х рр. XIX ст. стикаємось із досить суперечливими та відмінними статистичними даними, поданими в різних наукових працях. За підрахунками Російського Імператорського Географічного Товариства, які ми вважаємо відносно точними, на 1865 р. в 9-ти губерніях, що становили українські етнічні землі, проживало близько 470 тис. поляків, зокрема на Волині – 134 тис. чол., Поділлі – 234 тис. чол., Київщині – 89 тис. чол. [21; с.9]. Водночас деякі автори імперського періоду оперували завищеною, на наш погляд, статистикою щодо кількості поляків. Наприклад, Н. Столпянський стверджував, що польське населення Волині у 1865 р. становило 161 272 чол. [37; с.159]. Такого роду дані з'являлись внаслідок зараховування до поляків усього католицького населення губернії, тоді як значну частину його становили українці [26; с.37].

У другій половині 1860-х рр. антипольська політика царизму мала наслідком витіснення певної частини поляків із Волинської губернії. Впродовж 1864–1868 рр. чисельність польського населення губернії скоротилась на 19 634 чол. Найбільш значний відтік поляків мав місце в Житомирському (13 308 осіб), Новоград-Волинському (2 354 особи), Заславському (3 632 особи в 1864–1865 рр.), Дубенському (685 осіб),

Рівненському (2 460 осіб), Луцькому (1 920 осіб у 1864–1865 рр.) і Володимир-Волинському (4 729 осіб) повітах [2; с.49]. Та все ж, заселення волинських земель поляками, що було детерміноване переважно економічними чинниками, тривало, не зважаючи на погіршення законодавчого клімату. Відповідно до даних Генерального штабу російської армії, у 1871 р. чисельність польського населення Волині досягла 172 405 чол. (10,8 % всіх жителів губернії), Поділля – 233 647 чол., Київщини – 71 639 чол. [6; с.94,96].

Дослідник української полонії І. Лісевич наводить слова російського історика О. Манусевича: «...невпинна польська експансія в царській Росії була явищем національно не врегульованим, організаційно диким, політично безплановим. Але була. З убогої Конгресувки, з незаможної Литви йшли рік у рік тисячі поляків на російську службу. Це були інженери й лікарі, адміністратори й військові, навіть купці, дрібні чиновники, шукачі наживи. Були це актори, залізничники, ремісники». Дійсно, розвиток ринкових відносин та зростання промисловості на території Волині сформували додатковий попит на спеціалістів та кваліфікованих робітників, яких було достатньо в губерніях Царства Польського [21; с.11].

Варто відзначити, що антипольська національна політика царизму, яка за висловом волинського губернатора С. Суходольського, передбачала «остаточне зникнення поляків як нації» [3; с.150], значно вагоміші успіхи мала в житті політичному та національно-культурному, ніж в економічній сфері. Коли утиски польського землеволодіння не відповідали економічній доцільності, національні пріоритети часто відходили на другий план. Крім того, далеко не всі представники російського політикуму були прихильниками економічного ослаблення поляків. Так, міністр внутрішніх справ П. Валуєв виступав за перетворення поляків на опору царизму. В записці Олександрю II від 8 серпня 1864 р. він писав: «у нашого ультрапатріотизму є прикра риса: він схильний розмовляти мовою ненависті, тоді як ненависть не є ані урядовим, ані державним почуттям» [1; с.26].

Деякі польські поміщики, щоб обійти заборони на придбання землі, стали називати себе росіянами та навіть зуміли скористатись пільгами, наданими російському населенню при оселенні та купівлі землі у західних губерніях. Поляки також намагались брати маєтки в довічну аренду, не дробити їх між спадкоємцями, здавати під заставу іншим полякам і т. п. [48; с.152–154]. На 1874 р. польські поміщики володіли у правобережних губерніях 6 млн. дес. (Волинь – 2,7 млн. дес., Поділля – 1,8 млн. дес., Київщина – 1,5 млн. дес.). В цей час земельна власність росіян у Південно-Західному краї становила 1,5 млн. дес. (20 % всієї поміщицької землі) [40; с.290]. Земля, що належала польським поміщикам у Південно-Західному краї, на 1872 р. оцінювалась в 180 млн. руб., а російські земельні володіння

– 45 млн. руб. [41; арк.82]. Хоча великому поміщицькому землеволодінню на Волині після подій 1863 р. було завдано відчутного удару, поляки продовжували відігравати провідні ролі в сільськогосподарському та промисловому житті губернії.

Після конфіскації земельних володінь у поляків – учасників повстання 1863 р. державні маєтки, які раніше часто орендували польські землевласники, тепер не давали прибутку казні. Щоб подолати господарську кризу, що охопила господарства поміщиків Південно-Західного краю через болісний процес реформування та нестачу робочих рук, постановою Комітету Міністрів від 14 червня 1868 р. з-під дії закону 10 грудня 1865 р. були виведені селяни-католики [51; с.9]. Це знову дозволило польським селянам з Привіслінського краю вільно переселятись на територію Волинської губернії та купувати землю для господарювання. Указ від 26 червня 1868 р. встановлював порядок переселення жителів із Привіслінського краю на територію Російської імперії. Відповідно до даного акту, вихідці з польських земель мали приписуватись до сільських громад на місцях нового оселення. Представники даної категорії переселенців звільнялись від рекрутської повинності, але сплачували податки і відбували інші повинності на рівні з місцевими жителями. Вони мали ті ж права і обов'язки, що й корінні жителі імперії, а також зберігали всі права та привілеї, які мали в Польщі. При осіданні на Волині переселенці зберігали паспорти та прописку Привіслінських губерній і, відповідно, перебували в досить вигідному становищі.

Найбільш поширеною формою землеволодіння серед переселенців з Привіслінського краю була оренда чиншового типу. Даний вид оренди, що фактично був одним із пережитків кріпосництва, виник у період середньовіччя і особливого поширення набув на Правобережжі з XVI ст., коли польські магнати з метою освоєння своїх величезних володінь надавали сільським жителям, вихідцям із різних станів у вічноспадкову оренду ділянки землі. За користування цими ділянками селяни сплачували поміщикам регулярний грошовий оброк – чинш (від нім. *zins* – процент). Залишаючись особисто вільними, чиншовики перебували в певній залежності від землевласників, часто виконували різноманітні господарські повинності [18; с.262].

У першій половині XIX ст. численну дрібну польську шляхту Південно-Західного краю приписали в «одновірці». В 1866 р. стан одновірців у Російській імперії було скасовано. Одновірців-поляків, що мешкали в сільській місцевості, остаточно приписали до селянського стану «вічних чиншовиків» [21; с.46]. Відповідно до підрахунків 1877–1878 рр. в губерніях Правобережжя нараховувалось 46 498 чиншових дворів, населення яких становило 266 984 чол. Серед них православні і старообрядці становили 139 191 чол. (52,2 %), католики – 121 351 чол. (45,5 %), євреї – 2 060 чол. (менше 1 %), представники інших

віросповідань – 4 382 чол. (2 %). 29 % чиншових господарств припадало на волинські землі (106 720 дес. землі, 13 540 дворів) [45; арк.33–34].

Певне уявлення про географію розселення поляків на Волині дають статистичні дані, що означають кількість поселень з переважаючим населенням католицького віросповідання. У 1883 р. таких поселень нараховувалося в Житомирському повіті 140, Овруцькому – 53, Новоград-Волинському – 128, Рівненському – 183, Луцькому – 84, Ковельському – 29, Володимир-Волинському – 87, Дубенському – 35, Кременецькому – 12, Острозькому – 31, Старокостянтинівському – 19, Заславському – 14 [34; с.81]. У пореформений період переселенцями з Привіслінських губерній було засновано значну кількість поселень, де більшість або все населення становили поляки. Існування на території Волинської та Подільської губернії суто польських поселень підтверджує М. Драгоманов [13; с.144].

Оскільки увага російської влади різних рівнів у другій половині XIX ст. була прикута переважно до протистояння польського та російського поміщицького землеволодіння, в різних звітах та архівних документах основний масив інформації присвячений саме розвитку / обмеженню землеволодіння російських та польських поміщиків. Натомість, відомості про переселення польських селян, ремісників та робітників на територію краю нечасто потрапляли на сторінки газет та діловодної документації губернатора. Це значно утруднює об'єктивне та різнобічне дослідження трудової імміграції польського населення у Волинську губернію другої половини XIX – початку XX ст.

У 1880 р. на Волині проживало 187 тис. чол. поляків, що складало 9 % від загальної кількості населення губернії [48; с.156]. Відповідно до статистики, поданої у «Волинских епархиальных ведомостях», у 1886 р. чисельність римо-католиків на Волині становила 222 872 чол., Поділлі – 231 361 чол., Київщині – 81 725 чол. [20; с.709]. Суттєво завищену, на наш погляд, чисельність поляків на Волині у 1885 р. подає Д. Клемантович (250 тис. чол.) [50; с.53].

Розвиток системи землеволодіння польських поміщиків проходив в умовах перманентної протидії з боку царського уряду. У 1880 р. зі 100 російських та польських маєтків на Волині 59 належалв полякам, а 41 – російським землевласникам. Із 100 дес. землі в руках поляків перебували 66 дес., росіяни володіли 34 дес.; в руках поляків зосереджувалося 3 963 000 дес. землі, земельна власність «осіб російського походження» становила 2 509 000 дес. [19; с.687–688]. У 1884 р. на Волині нараховувалося 5 727 землевласників-поляків, котрі володіли 1 889 833 дес. землі (в середньому по 330 дес. на 1 землевласника) [15; с.211].

Упродовж 80–90-х рр. XIX ст. представники імперської влади продовжували кампанію по витісненню польського елемента з системи землеволодіння на Волині. За висловом полоніста О. Буравського, «царат всіма можливими способами прагнув витіснити звідси поляків і збільшити

чисельність росіян, власне кажучи, одних колонізаторів замінити іншими» [3; с.151].

Коли у 1889 р. Київське генерал-губернаторство очолив О. Ігнат'єв, він доручив губернаторам зібрати дані про стан польського землеволодіння у правобережних губерніях. На основі зібраної статистики було складено відомість, яка дає можливість достовірно відтворити становище системи поміщицького землеволодіння поляків у Волинській губернії. Як засвідчує дана відомість, земельні володіння польських поміщиків на Волині були найбільшими в Південно-Західному краї. У Волинській губернії було 1 292 польських маєтки, площа яких становила 1 280 832 дес.; у Київській губернії володіння поляків обчислювалось в 854 853 дес. (837 маєтків); на Поділлі – в 942 593 дес. (3 386 маєтків). Найбільше польських маєтків на Волині було в Житомирському (148), Володимир-Волинському (148), Старокостянтинівському (147) та Луцькому (145) повітах; найменше – в Овруцькому (65) та Заславському (60) повітах [42; арк.242–246].

За даними перепису 1897 р., польське населення Волині становило 184 161 чол., (в процентному відношенні – 6,16 % всіх мешканців губернії). Вони були третьою за чисельністю етнічною групою в регіоні (українці – 2 095 579 чол., євреї – 394 774 чол.) [31; с.IX]. Порівняно з 1880 р. кількість поляків зменшилась на 3 тис. чол. через примусове виселення частини поляків за межі губернії [31; с.86]. Та все ж, всупереч урядовим заборонам останньої чверті XIX ст., активна польська колонізація Волині тривала. 89 943 чол. або 44,7 % тих, хто народився поза межами губернії, були уродженцями Привіслінського краю [5; с.300].

Відповідно до результатів перепису волинські поляки становили 57 % польського населення Правобережжя (у Київській губернії в цей час проживало 68 791 чол. поляків, на Поділлі – 69 156 чол.) [36; с.15]. На наш погляд, реальна чисельність польського населення Волині була значно вищою. Кількість поляків на Волині, як і інших етнічних груп, була визначена за мовною ознакою, а під впливом тривалої русифікації значна кількість поляків вказали рідною мовою російську. Найбільшою частка польського населення була в Луцькому – 9,7 %, Рівненському – 9,2 % та Володимир-Волинському – 8,4 % повітах. За абсолютною кількістю жителів польського походження лідирував Житомирський повіт, де їх чисельність становила 24 678 чол.

У 1897 р. в руках волинських поляків знаходилося 1 352 000 дес. землі (42,8 % приватної землі губернії). Продовжували існувати великі латифундії польських поміщиків, т.з. ординації, що мали по 20 тис. дес. і більше [23; с.28]. Якщо поміщики володіли великими маєтностями, то більшість польських селян відносились до дрібних землевласників. Більшість великих маєтків були роздрібненими через поширення передачі маєтків в оренду. Серед найбільших польських землевласників Волині слід

відзначити графа Ю. Потоцького (володіння у Заславському і Новоград-Волинському повітах); Є. Потоцького (землі в Старокостянтинівському, Кременецькому, Дубенському повітах); князів Любомирських (у Рівненському та Володимир-Волинському повітах) та Радзивілів (ординація в Луцькому повіті) [29; с.75].

Близько 90 % польського населення проживало в сільській місцевості, у містах – лише 17 837 жителів (8 231 чол. і 9 603 жін.). Якщо на Волині частка польського населення, що мешкало в сільській місцевості, досягала 9/10, то на Поділлі – 84,29 %, Київщині – 68,64 %. Загальна соціальна стратифікація польського елемента на Волині виглядала наступним чином: селяни – 100 701 чол. (54,68 %), міщани – 48 752 чол. (26,47 %), спадкові дворяни – 17 174 чол. (9,33 %), дворяни особисті – 3 226 чол. (1,75 %), іноземні піддані – 13 079 чол. (7,10 %), почесні громадяни – 264 чол. (0,14 %), купці – 57 чол. (0,03 %) [2; с.34].

Більшість поляків сповідувала римо-католицизм, незначний відсоток становили протестанти і православні. Найбільша кількість населених пунктів, де проживали римо-католики, була у Рівненському (183), Житомирському (140) і Новоград-Волинському (128) повітах [2; с.41]. Перелік деяких населених пунктів Волині, в яких на початку ХХ ст. проживали польські селяни та ремісники, сформований на основі численних архівних матеріалів, подаємо у вигляді таблиці.

Деякі поселення Волині, в яких проживало понад 50 поляків (1903 р.)

Поселення	Кількість польських дворів	Чисельність поляків	Землеволодіння поляків (дес.)
Рівненський повіт Рівненська волость			
с. Рудка	40	183	–
с. Новий Двір	14	62	–
кол. Терепіль	9	55	60 (оренда)
фільв. Понбель	11	60	–
кол. Шпанів	18	103	–
фільв. Боярка	11	57	–
с. Колоденка	18	68	–
с. Золотіїв	13	56	–
с. Олексин	18	77	–
Кустинська волость			
кол. Нова Любомирка	19	104	87 (оренда)
Селищська волость			
кол. Новини	102	539	702 (оренда)
кол. Застав'я	111	571	665 (оренда)
Ковельський повіт Турійська волость			
кол. Вербично	82	425	598 (власність)
кол. Зелена	60	295	359 (оренда)
Любитівська волость			
кол. Янівка	25	145	233 (оренда)
кол. Засмики	52	317	641 (власність)

Велицька волость			
кол. Гай	22	112	–
Голобська волость			
кол. Нова Домброва	22	122	–
кол. Поповичі	13	82	–
кол. Романова Нива	24	164	–
кол. Балковець	19	127	–
Острозький повіт Здолбицька волость			
кол. Копитково	17	95	–
с. Здолбуново	10	54	–
Володимир-Волинський повіт Олеська волость			
кол. Сорочин	28	144	183 (оренда)
кол. Густавів	48	253	297 (оренда)
Луцький повіт Чаруківська волость			
кол. Марусин	15	66	–
Овруцький повіт Словечанська волость			
кол. Дуброва	26	153	–
Дубенський повіт Вербівська волость			
с. Мильча	18	101	116 (оренда)

[46; с.233-234].

Значна частина поселень Волинської губернії мала змішаний етнічний склад. Досить часто в землеробських поселеннях поляки осідали поряд з німецьким та чеським населенням. Так, у кол. Ядвипіль Рівненської волості Рівненського повіту в 1903 р. проживало 11 сімей чехів, 6 сімей поляків та 2 сім'ї німців, що переселились сюди в 60–90-ті роки XIX ст., всі орендували землю на основі письмових контрактів. В урочищі Рудка тієї ж волості осіли упродовж 1878–1900 рр. поляки, чехи та німці. На початку XX ст. тут налічувалось 40 польських (183 чол.), 7 чеських (24 чол.) та 3 німецькі сім'ї. 7 польських сімей були вихідцями із Варшавської губернії, 9 – Келецької, 4 – Калишської, 3 – Люблінської, стільки ж – з Ломжинської та Радомської, 2 – з Сувалкської. В кол. Ярівка Клеванської волості чеських дворів у 1903 р. було 11 (67 чол.), німецьких – 8 (50 чол.), польських – 5 (30 чол.). Чеські поселенці обробляли 97 дес. землі, німці – 68 дес., поляки – 28 дес., всі господарі орендували землю на основі письмових контрактів [8; арк.6–9,32–33].

Більшість поляків, що осіли в регіоні упродовж другої половини XIX – початку XX ст., була уродженцями Привіслінських губерній й підданими Російської імперії. Та архівні документи засвідчують, що в поселеннях Рівненського та інших повітів була значна кількість поляків, що мігрували з території Німецької та Австро-Угорської імперій. Перепис 1890 р., зокрема, зафіксував проживання на території Волині 21 932 чол. «поляків та інших слов'ян» – вихідців з Австрії та Прусії [43; арк.81]. В кол. Шпанів Рівненської волості Рівненського повіту з 18 сімей поляків члени 11 сімей були в австрійському підданстві, а інші 7 – у російському [8; арк.7–8].

Серед польських селян кол. Ярівка Клеванської волості російськими підданими були 12 чол., пруськими – 10 чол., австрійськими – 8 чол. [8; арк.32–33]. У Рівненському повіті були й такі поселення, де майже всі поляки перебували в австрійському підданстві (Новий двір – 43 чол. з 62, Боярка – 9 сімей з 11, Олексин – 15 сімей з 18, Басів Кут – всі 7 сімей – австрійські піддані) [8; арк.3–4,9–10,14–15].

Еміграція поляків із земель Австрії та Пруссії була детермінована тими ж економічними причинами, що спонукали до переселення німців та чехів, а також несприятливою політикою Австро-Угорської та Німецької імперій щодо національних меншин. Зокрема, польське населення провінцій Познань, Західна Прусія та Сілезія зазнавало постійних утисків з боку уряду королівства Пруссії в економічній, політичній та культурно-освітній сфері. Наприкінці XIX ст. пруськими шовіністами було засноване товариство «Гакатистів», метою якого був «захист німецького елементу на окраїнах», а фактично - викорінення поляків з території Пруссії [16; с.4].

В умовах революційних подій початку XX ст. царизм, що постав перед необхідністю збереження існуючого державного устрою імперії, змушений був стати на шлях компромісів і поступок відносно національних меншин. Указ від 1 травня 1905 р. скасовував дію закону 1865 р. про заборону полякам продавати земельну власність особам своїм співвітчизникам у Південно-Західному краї. Згідно з цим указом дворяни й міщани польського походження, уродженці Південно-Західного краю, що займалися землеробством і жили в сільських поселеннях, отримали право на купівлю землі. Зберігалось обмеження щодо розмірів наділів для поляків, які не повинні були перевищувати 60 дес. на сім'ю. Також поляки мали право купувати землю у росіян та німців [22; с.23]. Як констатувала газета «Жизнь Волини», поляки нерідко обходили обмеження даного указу щодо максимального розміру землеволодіння: селяни-католики скуповували в губернії російські маєтки по 60 дес., а потім продавали їх польським поміщикам [4; с.67]. 11 квітня 1906 р. було прийнято Закон «Про надання особам польського походження права купівлі земельного майна у тих поселеннях Західного краю, в яких таке право надане євреям» [47; с.84]. Прийняття цих актів повело за собою зростання польського землеволодіння у Південно-Західному краї в передвоєнні роки.

Невпинне зростання польського населення Волині в кінці XIX – на початку XX ст. продовжувалось завдяки переселенському потоку з губернії Царства Польського та за рахунок природного приросту. На 1905 р. польське населення Волинської губернії досягнуло 225 тис. чол. (7 % усіх жителів краю) [17; с.17]. Відповідно до статистичної інформації, почерпнутої з «Памятної книги Волинської губернії», з 1897 по 1912 рр. чисельність поляків на Волині зросла майже вдвічі (!) і досягнула 343 284 чол. (в сільській місцевості та містечках – 303 829 чол., у містах – 39 455 чол.) [4; с.38]. Щоправда, не слід забувати, що дані перепису 1897 р.

відносно польського населення губернії були суттєво занижені. Згідно з даними, поміщеними в «Обзоре Волинской губернии», у 1914 р. Волинь заселяло 339 317 чол. поляків [28; с.9]. Д. Клемантович ідентифікує чисельність польського населення Волині у 1911 р. в 398 тис. чол. [50; s.53].

Водночас польський дослідник Й. Бартошевич подав дещо менші цифри щодо чисельності поляків на Волині, котрі, на наш погляд, мають вищу наукову достовірність. Відповідно до цих даних, на 1909 р. територію губернії залюднювало 227 807 поляків, вони становили 6,7 % всього населення краю. Найбільше польського населення проживало в Новоград-Волинському (48,7 тис. чол.), Житомирському (46,3 тис. чол.), Володимир-Волинському (22,2 тис. чол.), Рівненському (19,6 тис. чол.) та Заславському (17,5 тис. чол.) повітах. Аналогічні статистичні дані щодо чисельності поляків у західних повітах, виокремлені на основі архівних матеріалів, вміщені у колективній праці «Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність» за редакцією В. Наулка [14; с.275]. Й. Бартошевич також навів статистику земельної власності поляків – виборців до земст у Волинській губернії в 1910 р. Відповідно до його підрахунків землеволодіння цих поляків обчислювалася в 1 030 927 дес., що становило 45,7 % всіх приватних земель губернії (велике землеволодіння – 961 312 дес., середнє – 49 570 дес., дрібне – 20 044 дес.) [49; с.51].

Основою господарської діяльності польського селянства, що переселялось на Волинь з Привіслінського краю, були рільництво і тваринництво. Більша частина землі використовувалась для вирощування зернових культур, цукрових та кормових буряків, картоплі, бобових. Серед зернових найбільші площі відводилися під пшеницю, овес, ячмінь, жито, просо та гречку. Найпоширенішою була трипільна система землеробства, в багатьох господарствах набули поширення також багатопільні системи сівообміну. Використання високоврожайних сортів сільськогосподарських культур у поєднанні з застосуванням мінеральних добрив справляли значний позитивний вплив на розвиток сільського господарства. Щоправда, рівень врожайності більшості селянських та поміщицьких господарств поляків дещо поступався продуктивності господарств німецьких та чеських переселенців [52; s.144]. В другій половині XIX ст. значна частина великих землевласників-поляків розширювали посівні площі, перетворюючи пасовища, чагарники та лісові масиви на орні землі [4; с.91].

З метою підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, його рентабельності 80 польських і 40 російських землевласників на чолі з князем Р. Сангушком заснували 1906 р. у Житомирі союз землевласників та землеробів, що мав на меті об'єднати всіх землевласників і землеробів губернії для всебічного розвитку й удосконалення економічних та культурно-просвітницьких потреб сільськогосподарського виробництва,

покращення побуту селян і дрібних землеробів. У червні 1907 р. союз нараховував уже 4 420 членів. Його було закрито циркуляром міністра внутрішніх справ 29 жовтня 1909 р. [4; с.95, 1; с.285]. Проте, згодом подібні товариства виникали і продовжували свою просвітницьку діяльність. Р. Дмовський справедливо констатував, що «польська сільська інтелігенція в особі великих землевласників, орендаторів і сільськогосподарських службовців зберегла в краї...своє домінування, являючись тут носієм культури та економічного прогресу» [12; с.44], з чим погоджувалися й царські чиновники [1; с.76]. Важливу роль відігравали також польські «посесори», що орендували великі поміщицькі маєтки та упродовж всього XIX ст. були «первісними носіями капіталістичного підприємництва у сільському господарстві Правобережжя» [38; с.133].

Таким чином, упродовж XIX – початку XX ст. протікала інтенсивна трудова імміграція польського населення на Волинь. Заселення та господарське освоєння волинських земель поляками після повстання 1863 р. відбувалось в умовах перманентної адміністративної та законодавчої протидії з боку російської влади. Не зважаючи на несприятливу політичну кон'юктуру, переселенський рух, що був викликаний переважно причинами соціально-економічного характеру, продовжувався із року в рік, розширюючи географію виходу та розселення, чисельність польського населення.

Хоча землеволодіння польських поміщиків зазнало значних втрат, їм все ж вдалося втримати у своїх руках майже половину колишніх господарств перед початком Першої світової війни. Натомість, загальна чисельність польського населення губернії за 50 років зросла у 2,5 рази завдяки притоку нових переселенців та природному приросту. Польські поміщики, селяни та сільськогосподарські робітники, займаючи в основному вільні, необроблені землі, сприяли значному розширенню продуктивного земельного фонду губернії та здійснили вагомий внесок у соціально-економічний розвиток та культурне життя Волині.

Джерела та література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; [пер. на укр. З. Борисюк] / Національна Академія наук України, Інститут східноєвропейських досліджень. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / Олександр Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
3. Буравський О. А. Національна політика російського царизму і проблема польської національної меншини на Волині в другій половині XIX століття / О. А. Буравський // Житомирщина на зламі тисячоліть. Велика Волинь : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-краєзн. конф., 20–23 вересня 2000 р. / Житомирське наук.-краєзн. тов. досл. Волині, Всеукр. спілка краєзнавців [та ін.]. – Житомир : Вид-во М.А.К., Т. 21 – 2000. – С. 150–153.

4. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Буравський Олександр Антонович. – К., 2003. – 208 с.
5. Буравський О. А. Розселення, соціальний склад та професійна зайнятість польського населення Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки : зб. наук. праць / Гол. ред. В. С. Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 299–307.
6. Военно-статистический сборник : Россия / Сост. В. Ф. Де-Ливроном, А. Б. Вревским, Н. Н. Мосоловым и др. ; Под общ. ред. Н. Н. Обручева. – Вып. IV. – СПб. : Военная типография, 1871. – 922 с.
7. Державний архів Волинської області, ф.271, оп.2,спр.187.
8. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф.70, оп.1, спр.867.
9. ДАЖО, ф.202, оп.1, спр.46.
10. Державний архів Рівненської області, ф.15, оп.1, спр.9.
11. Державний архів Російської Федерації, м. Москва, ф.109, оп.2, спр.701.
12. Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос / Роман Дмовский ; [Пер. с пол.]. – Петроград., 1908. – 292 с.
13. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / Михаил Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 54 (IV). – С. 133–179.
14. Етніонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / [Беренштейн О. Б., Зіневич Н. А., Зінич В. Т. та ін.] / Під ред. В. І. Наулка. – К.: Головна спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
15. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Александр Забелин. – К. : Типография Штаба Киевского военного Округа, Ч.1. – 1887. – 365 с.
16. К положению поляков в Пруссии // Вольтынь. – 1900. – № 12. – С. 4. К положению поляков в Германии // Вольтынь. – 1900. – № 39. – С. 4.
17. Каретников С. М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк / Каретников С. М. – Ковель : Типо-Литография М. Айзенберга, 1905. – 90 с.
18. Кудь В. Чиншова реформа на Волині / Вадим Кудь // Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і край: матеріали ІХ наук. істор.-краєзн. міжнар. конф., (Луцьк, 20–23 січня 1998 р.) / Волинська ОДА, Володимир-Волинська міська Рада [та ін.]. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 262.
19. Летопись текущих событий. Русское землевладение в Юго-Западном крае // Волыньские епархиальные ведомости. – 1885. – № 20. – С. 685–689.
20. Летопись текущих событий. Статистика римо-католицизма в юго-западных губерниях // Волыньские епархиальные ведомости. – 1886. – № 22. – С. 708–709.
21. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917рр.) / І. Т. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43–54.
22. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.) / Іван Тимофійович Лісевич / Інститут історії України АН України. – К., 1993. – 87 с. – (Історичні зошити).
23. Макачук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / Степан Арсентиевич Макачук. – Львов : Вища школа, 1983. – 255 с.

24. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Марахов Г. И. – К. : Издательство Киевского Университета, 1967. – 258 с.
25. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / В. В. Надольська. – К., 1996. – 27 с.
26. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / Всеволод Иванович Наулко / Академия наук Украинской ССР; Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского. – К. : Наукова думка, 1975. – 276 с.
27. Наулко В. И. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Иванович Наулко. – К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – 80 с.
28. Обзор Волинской губернии за 1914 год. – Житомир : Волинская Губернская Типография, 1915. – 86 с.
29. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Олешко Петро Степанович. – Луцьк, 2001. – 172 с.
30. Палієнко В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX-XX ст. / Володимир Іванович Палієнко / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. — 78 с. — (Історичні зошити).
31. Первая всеобщая перепись населения Российской империи / Под ред. Н. А. Тройницкого – СПб., – Т. VIII. Волинская губерния. – 1904. – 282 с.
32. Поляков И. Крупное землевладение на Волини / И. Поляков. – К. : Типо-литогр. Высоч. утвержден. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1898. – 78 с.
33. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Анатолій Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
34. Ремезова О. О. Демографічна динаміка польського населення на Волині / О. О. Ремезова, Г. О. Корбут, М. С. Памірський // Українська полоністика. – Житомир, 2005. – Вип. 2. – С. 78–84.
35. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / Иван Рудченко. – К. : Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. – 180 с.
36. Статистический справочник. Население и землевладение России по губерниям. – СПб. : Типография Н.П. Собко, Вып. I. – 1906. – 64 с.
37. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом и историческом отношениях / Столпянский Н. П. – СПб. : Типография Гогенфельдена и Ко, 1866. – 200 с.
38. Теличук П. П. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року / П. П. Теличук, В. О. Паламарчук // Велика Волинь : минуле і сучасне : матеріали міжнар. наук. краєзн. конф., (Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, жовтень 1994 р.) / Виконком Хмельницької обл. Ради нар. деп., Обл. управл. освіти і культури [та ін.]. – Хмельницький, 1994. – С. 131–135.
39. Толмачев И. Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение / Толмачев И. Н. – К. : Типография Штаба Киевского Военного Округа, Т. 1 : Восточное Полесье. – 1897. – 480 с.
40. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-

- Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. – Т. 7 – СПб., 1872. – 606 с.
- 41.Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДАК), ф.442, оп.53, спр.353.
- 42.ЦДАК, ф.442, оп.611, спр.217.
- 43.ЦДАК, ф.442, оп.618, спр.58.
- 44.ЦДАК, ф.442, оп.642, спр.497.
- 45.ЦДАК, ф.442, оп.713, спр.410.
- 46.Шмид О.П. Зміни в етнічній структурі населення та розвиток поземельних відносин у Волинській губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Павлович Шмид : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. – К., 2010. – 198 с.
- 47.Щербак Н. Польське питання у губерніях Правобережної України та ініціативи місцевої влади (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Надія Щербак // Українська колоністика. – Житомир, 2004. – Вип. 1. – С. 79–86.
- 48.Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. : дис. ... доктора істор. наук : 07.00.01 / Щербак Надія Олександрівна. – К., 2006. – 503 с.
- 49.Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania (kraj, ludność, ziemia) / Joachim Bartoszewicz. – Kijów : Drukarnia polska, 1912. – 100 s.
- 50.Klemantowicz D. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864–1914 / D. Klemantowicz, W. Ziomek // Ucrainica Polonica. – Київ-Житомир, – 2004. – Вип. I. – S. 51–66.
- 51.Leliwa G. Zarys stosunków polsko-rosyjskich / G. Leliwa ; [przekład z ros.]. – Kraków : S. A. Krzyżanowski, 1895. – 200 s.
- 52.Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wołyńskiej (2 połowa XIX – początek XX wieku) / Walentyna Nadolska // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka : Konferencja naukowa / Muzeum Zamojskie w Zamościu, Wołyńskie Muzeum Krajoznawcze w Łucku ; Red. J. Feduszka, P. Kondraciuk [i in.]. – Zamość : Zakład Poligraficzny, 2000. – S. 141 – 150.

УДК 94. (477.8)

Я.П.Цецик

РОЛЬ МОНАРХІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР У ПОСИЛЕННІ НАПРУГИ В СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано міжнаціональні взаємовідносини на Волині на початку XX ст. З'ясовано, які чинники вплинули на їх ускладнення у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинь, міжнаціональні відносини, політична парія, православна церква.

В статті проаналізовані междунаціональні взаимоотношення на Волині в началі XX в. Выяснено, какие факторы влияли на их усложнение в этом регионе.

З М І С Т

NOTA BENE

С.С. Троян «ЗМІНА ПАРАДИГМ» У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ОРІЄНТАЛІЗМ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС	3
В.В. Долід ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ»	20

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Р.М. Шеретюк СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НАПЕРЕДОДНІ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	29
О.П. Прищепя БІБЛІОТЕКИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПОШИРЕННІ КНИЖОК В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ПОВІТОВИХ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ КНИЖКОВИЙ РЕПЕРТУАР (XIX – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	40
О.М. Приймак СОЦІАЛЬНІ ПОРТРЕТИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	54
В.А. Добровичинська ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НАДІЇ ШУЛЬГИНОЇ-ІЩУК (1888–1979 рр.)	64
С.П. Журавльова ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВАМИ СХОДУ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.	75
Л.Л. Бабенко СПЕЦОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПО ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ У 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ	85
С.О. Білан КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА У 30-Х РР. ХХ СТ.	97
О. Ночовний РОЛЬ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР	106
Л.І. Бородинська СОЦІАЛЬНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТІВ-УКРАЇНЦІВ У СЕРЕДОВИЩІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У 40 РОКАХ ХХ СТ.	122
Т.О. Карпукхіна ДИНАМІКА ПРОЦЕСУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1944-1946 рр.)	131
Л.В. Заглинська, Т.В. Гоголь ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ В 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.	139

К. Круглик
РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В СИСТЕМІ СВИТОГЛЯДНИХ
ПРІОРИТЕТІВ ПРАВОСЛАВНИХ ВІРУЮЧИХ 149

ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

О.В. Білявцева
СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ МЕЖИРИЦЬКИЙ ТА СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ
ГОЩАНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИ МОНАСТИРІ У КОНТЕКСТІ
ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РІВНЕНЩИНИ160
О.П. Шмид
ПОЛЯКИ НА ВОЛИНІ: ПОМІЩИЦЬКО-СЕЛЯНСЬКА
КОЛОНІЗАЦІЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.169
Я.П. Цецик
РОЛЬ МОНАРХІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР У ПОСИЛЕННІ
НАПРУГИ В СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ186
В.Р. Бернацький
СЕКТАНСЬКИЙ РУХ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ
У 1920-Х РР.: СФЕРИ ВПЛИВУ І ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ 195
Р.П. Давидюк
ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ
НА ВОЛИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. 203
А.А. Вавринюк
OSADNICSTWO WOJSKOWE I JEDNOSTKI WOJSKA POLSKIEGO
NA WOŁYNIU W LATACH 1920 – 1939 213
К.І.Якуніна
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕКТАНСЬКОГО РУХУ
НА ВОЛИНІ ТА ЖИТОМИРЩИНІ У 1940–1970-Х РР. 226
К.П. Абрамчук
ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ НАБОРУ
ТА ПРИМУСОВОЇ ДЕПОРТАЦІЇ РОБІТНИКІВ
З ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1941 – 1945 РР.) 234
Р. Михальчук
АНТИСЕМІТИЗМ ЛЕГАЛЬНОЇ ПРЕСИ РІВНЕНЩИНИ
(1941-1943 РР.): ЄВРЕЇ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ 241
В.Р. Данильчук
ОСТАРБАЙТЕРИ ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ252
І.І. Булига
ПРОТЕСТАНТСЬКІ КОНФЕСІЇ І ДЕРЖАВНА ВЛАДА
НА ВОЛИНІ (1944-1945 РР.)260
М. Романюк
БОРОТЬБА ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ПІДПІЛЛЯ
ОУН ТА ВІДДІЛІВ УПА ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ (1944-1946) 268
Т. Ісічук
ЗАГАЛЬНІ РИСИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОТЕСТАНТИЗМУ
НА РІВНЕНЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40–50 РОКІВ ХХ СТ.) 286

Оксана Ворон, Олена Ворон ХРИСТИАНСЬКІ КОНФЕСІЇ НА РІВНЕНЩИНІ У 50-70-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	295
Л.М. Ларькіна ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ СПРІЯННЯ НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	310
С.В. Виткалов З ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЕННЯ	320
Б.А. Прищепа ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ У 1991–2010 РР.	327

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Т.М. Кузьма ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В КОНТЕКСТІ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.	345
Р.М. Постолювський ІНСТИТУТИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ І ПОЛІТИЧНИХ ВИБОРІВ ЯК ЧИННИКИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ЧЕСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	352
Л.І. Валюх ПОЗИЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНОГО УРЯДУ ГЛАДСТОНА ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ У СХІДНІЙ АФРИЦІ (1884 – 1885 РР.)	358
З.В. Священко ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ СЕЛЯНАМИ У ПРОЕКТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	367
О.А. Бундак РЕАНІМАЦІЯ ЧИ СТВОРЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1917 РОЦІ	376
Г.Я. Невинна «НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФІНЛЯНДІЇ В 30-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ.....	385
Т.М. Самсонюк ПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКОВА РОЗВІДКА НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОГО ЕТАПУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938-1941 РР.)	391
О.В. Каплюк ЧЕСЬКИЙ ТА СЛОВАЦЬКИЙ ЛЕГІОН У СКЛАДІ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО	402
В.Ю. Лесняк ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КОРТЕСІВ У СИСТЕМІ ВЛАДИ ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ (1939-1975)	410

И.И. Маслова	
УРОКИ «ВОСТОЧНОГО ПОХОДА» ГИТЛЕРА В ОЦЕНКАХ ИДЕОЛОГОВ НАЦИЗМА И ГЕНЕРАЛОВ ВЕРМАХТА	423
Т. Пилипович	
УКРАЇНЦІ-ВОЯКИ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА АНДЕРСА (2-ГО ПОЛЬСЬКОГО КОРПУСУ) В БИТВІ ПІД МОНТЕ-КАССІНО	437
В.І. Дубей	
ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА КООРДИНАЦІЮ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В ЄВРОПІ	447
І.О. Десятничук	
ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ 60-Х РР. ХХ СТ.: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	454
І. Філіпчук	
«ПРАЗЬКА ВЕСНА» ЙОСИФА СМРКОВСЬКОГО	466
А.В. Слесаренко	
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ «ПАРАЛЕЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ» В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1970-1980-ТІ РОКИ)	472
О.І. Санжаревський	
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМИН РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА НАТО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ	481
Marek Motyka	
ZMIANY KULTUROWE WOBEC SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH W POLSCE NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU	488

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

С.Н. Грипич	
ТАЄМНИЦІ БІБЛІОТЕКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	505
Л.М. Шугасва	
ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ХРИСТІЯНСТВА ЯК СКЛАДНОЇ КОНФЕСІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ ПРАВОСЛАВНОГО КОРЕНЯ	512
Л.М. Казначєєва	
ВОЛИНСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ: ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ	519
П.О.Савчук	
ВСЕСВІТНЯ І ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	529
М.Б. Шатрова	
ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	538
Н.В. Плюта	
ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З ПИТАНЬ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В АФРИЦІ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	548

Mirosław A. Michalski ROLA RELIGII W KSZTAŁTOWANIU OSOBOWOŚCI – CHARAKTERU W MYŚLI PEDAGOGICZNEJ WITOLDA RUBCZYŃSKIEGO	568
О.П. Постельжук УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ УГODOBСЬКИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ	577
В. Гарматны ГІСТАРЫЯГРАФІЯ АГРАРНАЙ ПАЛІТЫКІ ПОЛЬСЬКІХ УЛАД НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ ў 1921-1939 гг.	594
Л. Трачук ЕВОЛЮЦІЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ІНФОРМУВАННЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	608
Т.І. Гуменюк ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ПРОТЯГОМ 1944 – 1985 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ	622
В.В. Надольська ІНФОРМАТИЗАЦІЯ АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ В ПОСТРАДІАНСЬКИХ КРАЇНАХ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ	632
А.М. Киридон ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ	640
С. Баханова ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА У СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ	655
М.І. Ярмоленко СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	667
РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ	
Р.П. Давидюк УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ І ПОЛІТИКА ПРОМЕТЕЇЗМУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (Рец.: Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 360 с.)	674
С.С. Троян ПРОЕКТИ НАЦІОТВОРЕННЯ В КОМПАРАТИВНОМУ ІСТОРІЧНОМУ ДИСКУРСІ (Рец.: Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття / Юрій Сергійович Земський. – Хмельницький, 2011. – 350 с.)	677
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	680
ЗМІСТ	684

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 23

Відповідальний за підготовку збірника до видання – С.С.Троян

Комп'ютерна верстка – Третяк О.Ю.

Обкладинка – Самсонюк В.Б.

Підписано до друку 21. 06. 2012 р. Папір офсетний.

Гарнітура «Times New Roman». Наклад 100.

Обліково-видавничих аркушів 30,00.

Віддруковано засобами оперативної поліграфії

ПП Самборський І.О., вул. Толстого, 3, м. Рівне, Україна, 33028.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2012. – Випуск 23. – 688 с.